

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Dr. Öğr. Üyesi
İlahe QURBANLI

AHBV Üni
Edebiyat Fak.
Çağdaş Türk Leh. ve Ed. Böl.

gurbanovailahe@gmail.com

ID 0009-0009-1060-2033

doi 10.56387/ahbvedebiyat.1505528

Gönderim Tarihi: 16.06.2024

Kabul Tarihi: 19.10.2024

Alıntı: QURBANLI, İ. (2024)
"Azerbaycan Türkçesi Ağzları
Üzerine Etnolinguistik
Çalışmalar". *AHBVÜ Edebiyat
Fakültesi Dergisi*, (11), 43-54.

AZERBAJYAN TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÜZERİNE
ETNOLİNGÜİSTİK ÇALIŞMALAR

ÖZ: Azerbaycan Türkçesinin ağzları Azerbaycan dil biliminde çeşitli yönleriyle araştırılmış, teorik ve uygulamalı diyalektoloji eserleri yazılmıştır. Bu makalede ağzların etnolinguistik analizi, ilk kez bu kadar geniş ölçekte bilimsel olarak araştırılmaktadır. Karşılaştırmalı etnolinguistik, bağımsız bir bilimsel alan olarak, dil ve kültürü, dil dışı ve dil içi faktörlerin yanı sıra dil ve toplum gelişimi yasalarını dikkate alarak, bağlantı ve uzlaşma biçiminde tarihsel-karşılaştırmalı bir açıdan inceler. Etnolinguistik inceleme, tarihsel-karşılaştırmalı, tipolojik-karşılaştırmalı, betimleyici, dilsel-kültürel yöntemleri karmaşık bir şekilde dikkate alan poliparadigmatik analizi içerir. Elbette etnolinguistik araştırma yapılırken o dilin veya lehçenin yayıldığı alan, etnik köken, tarihsel gerçekler, sosyal faktörler, onu çevreleyen doğa vb. değerlendirilebilir. Bir bilim alanı olarak etnodilbilimin, etnoloji ve dilbilim ile doğrudan bağlantılı olarak incelendiğine dikkat edilmelidir. Her şeyden önce etnolinguistik, etnos nedir ve onun kültürü ve kültürlerinin dil üzerinde ne kadar etkisi vardır gibi sorulara cevap aranmış ve ağzların oluşumunu sağlayan nedenler ele alınmıştır. Etnolinguistik bir bilim olarak Azerbaycan dil biliminde ayrıca incelenmemiştir. Bu çalışmada etnolinguistik metotlardan yararlanılarak, Azerbaycan Türkçesinin ağzlarının sözlüğünde tezahür eden etnik dil özellikleri incelenmiştir. Bu bilim alanının tarihi nispeten gençtir. Bildiğimiz gibi, etnos ve onun dille ilişkisi yirminci yüzyıl zekâsının bir ürünüdür. Dil ve etnik köken arasında gerçekten doğrudan psikolojik bir bağ var mıdır, yoksa gözle görülür bağlar sadece bir tesadüf müdür? Araştırmada tüm Türk lehçeleri göz önünde bulundurularak karşılaştırma yapılmış ve elde edilen sonuçlar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dil, Ağız, Tarih, Etnolinguistik, Dil Bilimi.

ETHNOLINGUISTIC STUDIES ON AZERBAIJANI TURKISH DIALECTS

ABSTRACT: Dialects of the Azerbaijani language have been studied from various aspects in Azerbaijani linguistics, and theoretical and applied dialectological works have been written. In this article, the ethnolinguistic analysis of dialects is scientifically investigated for the first time on such a large scale. Comparative ethnolinguistics, as an independent scientific field, examines language and culture from a historical-comparative point of view, taking into account extra-linguistic and intra-linguistic factors, as well as the laws of language and social development, in the form of connection and reconciliation. Ethnolinguistic research includes polyparadigmatic analysis that considers historical-comparative, typological-comparative, descriptive, and linguistic-cultural methods in a complex way. It should be noted that ethnolinguistics, as a field of science, is studied in direct connection with ethnology and linguistics. First of all, answers to questions, such as what is ethnolinguistics, what is an ethnos and how much influence its culture or cultures have on the language have been sought for, and the reasons that led to the formation of dialects have been discussed. Ethnolinguistics, as a science, has not been studied separately in Azerbaijani linguistics. The history of this field of science is relatively young. As we know, ethnos and its relationship to language are a product of twentieth-century intelligence. Is there a direct psychological dependence between language and ethnicity, or are the visible connections just coincidences? During the research, comparisons have been made by considering the changes in all Turkish dialects, and the results were brought forward.

Keywords: Language, Dialect, History, Ethnolinguistic, Linguistics.

Giriş

Etno dil biliminin (etnolinguistic) ayrı bir disiplin olarak 20. yüzyılın sonunda ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bu bilim dalının adı, etnograf F. Boas ve dilbilimci-etnograf E. Sapir'in adıyla ilişkilidir. E. Sapir'in etnolinguistik çalışmaları Amerikan yerlilerinin dilleriyle ilgilidir. Bu etnolinguistik çalışmaların temelini oluşturan Sapir-Whorf teorisine göre, mantıksal dünya görüşü ile ilgili kategoriler, dil yapısının etkisi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Sapir, 1993).

11. yüzyılda ünlü Türkolog Mahmud Kaşgari, Türk dillerinin ortak ve farklı özelliklerini dikkate alarak oluşturduğu "Dîvânu Lugâti't-Türk" adlı eseriyle dünyada ilk kez etnolinguistik araştırmaların temellerini atmıştır. Çalışmanın doğası gereği yalnızca karşılaştırmalı-dilbilimsel olmadığını altını çiziyoruz. Eser, yöreye ait ağıtlar, âdetler, tabular (örneğin, Oğuzcada bir kelimenin neden kullanımdan düşüp eşanlamlısının kullanıldığı vb.) ve halk şiiri örneklerinden oluşan bir derlemedir (Ercilasun, 2010).

M. Kaşgarlı'nın büyük mezziyetlerinden biri de Türk dillerinden bahsederken folklorlardan pek çok örnek yanında özellikle kelime ve ifadeler olmak üzere somut örnekler vermesidir. Bu tür örnekler sözlü edebiyat dilini yazıya aktarmanın parlak örnekleri ve başarılı örneklerindedir: At, ot, köpek, içki, sinek, koca, şöhret, ol, av, yüz, iş, saç, hak, söz, köle, kuş, kış, boğaz, baş, terlik, kaşık, yoğurt, gümüş, gel, geldi;

Gök bulutlandı, Gün tutandı
Tağ tağka kavuşması,
Kişi kişiğe kavuşur.
Və ya
Sapanda sındırış bolsa
Örütgündə irtiş bolmas (Dəmirçizadə, 1979: 82).

Çalışma gerçekten de tarihsel-karşılaştırmalı yöntemle etnografik yöntemlerle, tarihsel-coğrafi ilkeyi dikkate alarak geliştirilen ilk etnolinguistik araştırma çalışmasıdır. Türkologun ikinci eseri olan nahiv (gramer) alanındaki çalışmaları maalesef günümüze ulaşmamıştır.

Peki, genel anlamda etnolinguistik neyi içerir? F. Saussure'ün etnos, dil ve kültür meseleleri üzerine çalışmasında şu ifadeleri kullanır: *Dilbilimin etnolojiyle çatıştığı noktalar, yani ırk tarihi, etnos tarihi arasında var olabilecek tüm bağlar ve dil tarihi. Her iki tarih de birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve iç içe geçmiştir. Bir milletin âdetleri diline yansır ve dil de milleti şekillendirir* (1990: 28).

Kültür ve medeniyet terimleri birbirlerine benzemelerine rağmen aralarında farklılıklar vardır. Sosyo-politik yapıların doğasına bağlı olarak kültür ve kültüroloji kavramları farklı açılardan ele alınmıştır. 20. yüzyılın başında yaşamış bir Türk bilim adamı olan Ziya Gökalp'e göre "kültür" ve "medeniyet" farklı kavramlardır. Ziya Gökalp'e göre; *Kültür ulusal iken, medeniyet uluslararasıdır. Kültür, ancak bir milletin din, ahlak, hukuk, akıl, estetik, dil, ekonomi ve teknik kavramlarının uyumlu bir bütünüdür. Medeniyet de aynı gelişmişlik düzeyindeki birçok ulusun toplumsal yaşamının ortak bir bütünüdür* (1991: 5).

Dil bilim ya da başka bir deyişle dilin bir bilim olarak incelenmesi eski çağlara dayanmaktadır. Bu bakımdan pek çok çalışma göze çarpmaktadır. Ancak etnoloji daha genç bir bilim dalı olduğundan etnoloji tarihi hakkında kısaca söz etmekte fayda vardır.

1. Etnoloji

Etnolojinin temeli 1839 yılında atılmıştır. Başlangıcından bu yana Avrupa merkezli bir ruh hâlini içeren bu kavramın genel amacı "geri kalmış" halkların incelenmesiyle meşgul olmaktır. Dünyadaki diğer milletlerin farklı yaşadıklarını gözlemleyen Avrupalılar, kendi yaşam tarzlarının daha medeni ve gelişmiş olduğunu düşünerek "etnik" terimiyle ilk kez kendilerinden olmayanları "barbarlar" olarak isimlendirmişlerdir.

"Ethnos" teriminin Antik Yunan'da "Yunan olmayanlar" anlamına geldiğine dikkat edilmelidir. Bu anlayış çerçevesinde terim, Roma ve Latin kültürüne girmiştir. 19. yüzyılın sonunda

ise bu terim "insan" kavramını ifade etmeye başlamıştır. 1920 yılında Rus bilim adamı S. M. Shirokogorov etno terimini şöyle tanımlamıştır: *Aynı dili konuşan, aynı kökten geldiklerini kabul eden, aynı kültürel gelenekler kompleksine sahip olan ve bu âdetleri bir dereceye kadar koruyan ve diğerlerinden bu özellikleriyle ayrılanlara etno denir* (Sadokhin, 2004: 78). A. Sadokhin ise etnisite kavramını şu şekilde açıklamaktadır: *Etnisite, kültürel özelliklerin ve soy faktörlerinin bir kombinasyonu ve bir etnik grubu diğerinden ayıran belirli bir özellik olarak anlaşılabilir* (Sadokhin, 2004: 87).

Tüm insanlığın tek bir kökten geldiği iddia edilmiş ancak daha sonra bazı Avrupalıların gelişimlerini daha hızlı tamamlarken, diğer halkların yeteri kadar ilerleme kaydedemedikleri görülmüştür. Bu nedenle etnoloji evrimsel gelişme fikri etrafında gelişmiştir. A. Bastian, Y. Bachoven, E. Taylor, G. Morgan, Frezer ve diğer evrimsel etnoloji araştırmacıları, insan kültürünün en alt aşamasından en yüksek gelişme aşamasına kadar ilerlediğini ifade etmişlerdir (Sadokhin, 2004). Bu görüş geniş bir popülerlik kazanmasına rağmen hızla etkisini kaybetmiş ve 19. yüzyılın sonunda yayılmacılık fikri ön plana çıkmıştır. Daha çok Avrupa merkezci bir bakış açısını yansıtan bu bilimsel görüş, kültürün seküler-tarihsel doğasını değil, onun tekliliğini ve tekdüzeliğini vurgulamıştır. Ana tarihsel faktör olarak kültürlerin geçişinde karşılıklı ilişkiler, yayılma ve temas koşullarındaki gelişimleri göstermektedir.

Yayılma, insanların kültürünün eski halklar arasındaki ticaret ve kültürel ilişkilerin yanı sıra savaşlar, istilalar ve temaslar yoluyla hareketliliğini ifade eder. Teorik ve metodolojik bir bakış açısından hareketle Friedrich Ratsel tarafından geliştirilen yayılmacı görüşte insan, doğa ve kültür konuları ele alınmaktadır. Kendi içinde tutarlı bir yöntem olsa da ne yazık ki bu görüş, yalnızca Avrupa kültürünü referans noktası olarak almıştır (2006).

Ferdinand de Saussure'ün etnisite konusundaki görüşlerinin Avrupa merkezcilere verilebilecek en net cevap olduğunu düşünüyoruz:

Schleicher'in, dili gelişme yasalarını içeren organik bir varlık olarak ele aldığı ve ırksal veya "dâhi" grubu sürekli olarak dile rehberlik eder. Bilimin sınırlarına yaptığımız geziler, bizi tamamen olumsuz niteliklere sahip ilkelere götürür. Dil bilimin en gerçek ve tek amacı, kendi içinde ve kendisi için çalışılan dildir (1990: 231).

Hint-Avrupa dillerinin o ırkın "dehasından" yararlandığını düşünenlere verilebilecek en doğru cevaptır. Başka bir etnolojik teori, işlevselciliktir. Bu teori, iki doğa biliminin dayandığı ilkeleri temel alır; biyolojik organizma ve fiziksel sistem. Bu son görüşün, bugün hâlâ Büyük Britanya'daki sosyal antropolojinin temeli olduğuna dikkat edilmelidir. Bu teorinin kurucuları Bronislaw ve Radcliffe-Brown'dur. Radcliffe-Brown ayrıca yapısal işlevselciliği de kurmuştur (2022). Bununla birlikte, Amerikalı bilim adamı Franz Boas tarafından etnolojide "Avrupa merkezci" anlayışından uzak yeni bir teori oluşturulmuştur. Yukarıda söz edilen tüm Avrupa merkezci okullardan uzaklaşmış ve etnolojiye yeni bir bakış açısı getirmiştir. F. Boas, tüm kültürlerin eşit derecede değerli olduğunu ve birbiriyle karşılaştırılmayacağını vurgular. F. Boas'ın insan ve etnos hakkındaki ana önermesi, her ulusun dilinin ve kültürünün hayal gücüyle eşit şekilde çalışması gerektiğidir. Kültür çalışmasını biyolojik bir varlık olarak kabul etmez. Frans Boas, tarihsel ilkeyi, evrimcilik ve yayılmacılıktan uzakta kültür çalışmasına dayandırır (1933).

Bromley önderliğinde yeni bir etnoloji kavramı geliştirilir. Bu kavrama göre biyolojik bir bütün olan insanlık, sosyal yasalara göre gelişir ve tarihsel olarak oluşturulmuş birkaç topluma bölünür. Etnos, diğer toplumlardan güçlü bağları ve ilişkileriyle ayrılan bu toplumlarda özel bir yere sahiptir. Etnos kavramının temel önermesi, bir yandan etnik özellikleri (dil, gelenekler, etnik öz-farkındalık) diğer yandan da etnik özellikleri şekillendiren faktörleri (doğal-bölgesel, ekonomik ve politik, devlet olmak vb.) bir araya getirmesidir. Bu nedenle Bromley'e göre, her etnonun dar ve geniş anlamda dualist bir doğası vardır:

Bir etno, insanların toplu yaşamını sağlayan özel bir biçim olan, tarihsel olarak oluşturulmuş bir tür sosyal gruptur. Bu birlik neredeyse doğal-tarihsel bir biçimde doğar ve gelişir.

İçine giren bireylerin iradesine bağlı değildir ve kendi kendini üretmesi nedeniyle uzun ömürlü olma gücüne sahiptir (1987:11).

Yazarın "Ocherki teori ethnosa" adlı eserinde ifade ettiği görüşe göre;

Ana etnik birimlerin yanı sıra küçük etnik gruplar da vardır: 1) Temel veya mikro-etnik birimler, örneğin aile; 2) Alt etnik gruplar; 3) Makro-etnik veya meta-etnik gruplar. Bu görüşe göre, bir birey kendisini alt-etnik olarak Don Kazak, öncelikle etnik olarak Rus ve meta-etnik olarak Slav olarak kabul eder (Bromley, 1983: 84).

Bu ilkeden yola çıkarak Azerbaycan Türkçesi ağızlarını gruplara ayırdık. Örneğin, Ağdam Ağızı alt-etnik olarak bir Karabağ şivesi, meta-etnik olarak Türk dilinin bir parçasıdır. Ancak bu ağızda kendini gösteren çeşitli ayırıcı işaretler, tarihsel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Farklı dönemlerdeki Türk boylarının etkileşimi sonucunda modern Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak oluşumu gerçekleşmiştir. Bir ulusun yaratılış tarihine değinerek şöyle de tarif edilebilir: Toprak, dil ve gelenekler gibi faktörlerin güçlendirilmesi, ulusların yaratılmasının temelini atmıştır. Bu temelde halkın "biz-onlar" karşıtlığı üzerinden öz farkındalığı gerçekleşmiştir. Milletler, kabilelerin karışması ve birleşmesi sonucunda oluşmuştur.

2. Etnos ve Dil Uzlaşması

Etnik grupları sınıflandırırken en doğru sınıflandırmanın dil yakınlığına göre yapılması gerekmektedir. Çünkü dil birliği, halkların genetik akrabalığını doğrulayan en önemli etkenlerden biridir ve belki de ilkidir. Dil tasnifinin en önemli özelliklerinden biri de kişinin ana dilinde kendini anlamaya ve anlatmaya başlamasıdır. Dil birliği insanlar arasında bir anlaşma ve anlayış duygusu oluşturur ki bu birlik için en önemli faktördür. Yani aynı dili konuşan insanlar (veya kabileler) bir araya gelip karışarak daha hızlı bir ulus oluşturabilirler. Bununla birlikte etnos ve dil kavramları örtüşmeyebilir. Tarihsel açıdan konuşma dili, insanlar arasındaki önemli iletişim aracı olarak kabul edilir. Konuşulan dil ile etnos arasındaki ilişki her zaman örtüşmez. Gerçek hayatta insanlar edebî dilde konuşmazlar. Ağızlar, her etnosun bir bölümünün belirli tarihsel özelliklerinin gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bazen lehçeler arasındaki fark, bağımsız diller arasındaki farktan daha belirgindir. Örneğin Türk dilinin Kıpçak grubuna dâhil olan Tatarlar, Başkurtlar, Kazaklar ve diğer Türk halkları aynı edebî dil birliğine sahip değillerdir, yani edebî dil onları birleştirmez. Buna rağmen Türk halklarının temsilcileri birbirlerini çok iyi anlarlar. Bunun aksine tüm Almanlar resmî olarak tek bir dilde birleşmiştir. Fakat gerçekte Alman dilinin lehçeleri, Türk yazı dillerinden veya Rus ve Ukrayna dillerinden daha keskin bir şekilde birbirinden ayrılır. Ancak dil ve etnik köken çoğu zaman örtüşür ve bu nedenle dil sınıflandırması etnos ve etnik birimlerin belirlenmesinde önemli bir faktör olarak alınmaktadır. Bu nedenle, dil sınıflandırmasında iki ana faktör önemlidir; dil ve etnik köken.

3. Azerbaycan Edebî Dili ve Ağızları

Azerbaycan Türkçesinin ağızlarının tasnifi, kabile unsurlarına göre değil, yerel esasa göre yapılmaktadır. Bu tür sınıflandırmaya hem M.Şiraliyev'in hem de E.Azizov'un ifadelerinde rastlamak mümkündür (Əzizov, 1999; Şirəlyev, 2008).

M. Şiraliyev, Azerbaycan Türkçesinin ağızlarının tasnifini tarihî-coğrafi esasa göre 4 grupta toplamıştır. Daha sonra esas olarak bu prensip korunsa da 3 grup etrafında birleştirilmiş ve kuzey ve doğu grupları birlikte sınıflandırılmıştır (2008: 12).

E. Azizov bu sınıflandırmayı şu şekilde açıklamaktadır:

Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında kabile özelliklerinin değil, yerel özelliklerin ortaya çıkmasına fizikî-coğrafi faktörler neden olmuştur. Örneğin dil çeşitliliğini belirleyen bazı faktörler, 9-10. yüzyıllardan itibaren oluşan yerel beyliklerin topraklarına göre ortaya çıkmaya başlamıştır. 11. ve 12. yüzyıllarda Darbend'den Kura Nehri'ne kadar olan topraklarda Şirvanşahlar devleti, Kura ile Aras nehirleri arasındaki topraklarda Şeddadi devleti ve Nahçıvanşahlar, son olarak Araz'ın güneyindeki Azerbaycan topraklarında Ravvadi devleti vardı. Belirtilen bölgelerdeki idari bölümler sonraki yüzyıllarda bazı değişikliklere uğramış olsa da, yerel ağızların işaretleri tam da bu bölgelerde ortaya çıkmış, fizikî-coğrafi faktör çerçevesinde

ana lehçeler (ağızlar) üç ana bölgede Nahçıvan dâhil Aras kıyısı ve Muğan'ın güneyi (güney ağızları), Kür ve Aras nehirleri arasındaki bölgenin batı ve güneybatı kısımlarından (batı ağızları veya orta ağızlar) ve Kura'nın kuzeyindeki toprakların kuzeydoğu kesiminde (kuzeydoğu ağızları) 18. yüzyıla kadar kademeli olarak oluşmuştur. 16. yüzyılda birleşik, merkezileştirilmiş Safevi devletinin idari-bölgesel idaresi Azerbaycan Türkçesinin geleneksel bölgesel farklılaşmasını güçlendiriyor. Bu idari bölünme 17. yüzyılda da devam etti. 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da çok sayıda hanlık ve saltanatların ortaya çıkması yerel ağız özelliklerinin gelişimini güçlendirmektedir (Əzizov, 1999: 28; Oktay, 1996, 30).

Yazar, Türk lehçelerinin 3 esasa göre sınıflandırılması gerektiğini düşünmektedir:

Modern Türk lehçelerinin ağızlarına etnolinguistik açıdan yaklaşıldığında üç ana lehçe sistemini tanımlamak mümkündür:

1. Halkın izlerini koruyan boy-kabile yapısını yansıtan spesifik Türk lehçelerinin ağızlar sistemleri. Bu tür lehçe ayrımı kabile özelliklerine dayanmaktadır.

2. Her ne kadar ağız temsilcilerinin etnik bileşiminde klan-aşiret yapısının izleri iyi korunmuş olsa da ağız ayrımı esas olarak yerel niteliktedir.

3. Kabile ayrımı ve kabile adlarının izlerini tamamen kaybetmiş Türk halklarının dillerinin ağızları. Bu lehçelerin ağızları yalnızca yerel özelliklere göre farklılık göstermektedir (Əzizov, 1999: 74).

Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında meydana gelen yeniliklerin nedeni olarak konunun alındığı açıktır. Yani, coğrafi mesafe farklılaşmanın ana katalizörü olarak algılanmaktadır. Ferdinand de Saussure zaman, mekân ve dil sorununu irdelerken şu sonuca varır:

Dar mekânsal anlamda geliştirilen bir dil, o dilin taşıyıcıları tarafından F noktasından eşit derecede kapalı bir mekân olan P noktasına taşınırsa, bir süre sonra gözlemliyoruz ki, her iki merkezde geliştirilen diller arasında kelime bilgisi, gramer ve telaffuz düzeyinde bir farklılaşma meydana gelmektedir. Aynı zamanda hem o istasyonda hem de bu istasyonda aynı seviyede veya farklı seviyelerde yenilikler meydana gelebilir.

F. Saussure "Farklılaşmanın nedeni nedir?" sorusunu şu şekilde yanıtlar:

Farklılığın sebebini sadece mesafede aramak doğru değildir. Tek başına mekânın dil üzerinde herhangi bir etkisi olamaz. F istasyonundan ayrılan sömürgeciler ertesi gün P istasyonunda da aynı şekilde konuşur. Zaman kavramına genellikle yüzeysel yaklaşırız. Sonuçta zaman faktörü mekânsal faktörden daha etkilidir; gerçek şu ki, dil farklılaşması zaman faktörü tarafından belirlenmektedir (1990: 197).

Genel olarak dil ve lehçe arasındaki farklılıkların minimal düzeyde olduğunu düşünen ünlü dil bilimci, bu farklılıkların niteliksel değil niceliksel olduğuna dikkat çeker (Saussure, 1990: 192).

Görünüşe göre mekânsal çeşitlilik dil yeniliğine yol açamaz. Çünkü bu durumda farklı yerlerde ve kök dilden çok uzakta gelişen bir dilin çok hızlı değişmesi gerekir. Bu durumda proto-Türk dili tanınmadan farklı diller oluşmuş olacaktır. Hâlbuki Türkçe, özelliklerini yüzlerce yıl korumuş bir dildir:

Öz Türkçe, bünyesindeki sağ-ayrıklı medeniyetlerle temas etmiş ve bu yüzden, her daim üstünleşmek ülah temellere dayanarak, kendi özelliğini, Orhun abidelerinde gördüğümüz gibi, inatla muhafaza etmekle, bugün bile, dünya dillerinin belki en muhafazakârı ve öz dil kurallarının sadakatlısı sayılabilir. Şöyle ki, ecdattan gelme dil unsurları, dikkat nazarına alınınca bilhassa Çuvaş, nispeten Yakut lehçeleri istisna edilmek şartıyla iki bin yıl gibi uzun mesafeli bir dil öncesine doğru, Türk şiveleri arasında, çok açık bir birlik ve bir gramer bağlılığı göze çarpmaktadır (Caferoğlu, 2015: 1).

Yüzyıllar boyunca Azerbaycan gibi nispeten küçük bir bölgeye göç eden çeşitli Türk boyları, 18. yüzyıla kadar sadece Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin oluşmasında değil, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin ağızlarının oluşmasında da büyük rol oynamıştır. Her büyük

göç sırasında yerel olarak gelişen Türk dili, gelen Türk boylarının diliyle karışmış ve elbette yeni nitelikler kazanmıştır. Karışık kabileler yeniden göçlere maruz kalmış, yeni nitelikler kazanan dil, zamanla yerel olarak gelişmiştir. Başka bir deyişle dil yeniliği belirli bir alanda gerçekleşmektedir. Elbette dil çabuk değişen bir kavram değildir. Aksi takdirde dilin nesilden nesle aktarılması prensibi kaybolacaktır. Bir yerden başka bir yere taşınan kabile dilindeki yeniliklerin birdenbire değil, yavaş yavaş gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

T. Hacıyev, Azerbaycan dilinin oluşumunu şu şekilde karakterize etmektedir: "17. yüzyılın başlarına kadar oluşum dönemi, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar istikrar dönemi, 19- 20. yüzyıllar modern dönem" (Hacıyev ve Vəliyev, 1983). Böylece, Türk etnik gruplarının Azerbaycan topraklarındaki yerleşimi ve göçü dikkate alınarak Azerbaycan dilinde ağız oluşumu, üç ana döneme ayrılabilir:

- Azerbaycan topraklarında bulunan yerel Türk boylarının dilinin Türk boylarının diliyle karıştırılması ve ağızlarının oluşturulması. Bu dönemin 17. yüzyıla kadar sürdüğü düşünülebilir.
- IX-XIII. yüzyıllar. Oğuz-Kıpçak göçlerinin yoğunlaştığı dönem. Bu dönemde Azerbaycan topraklarında Türk boylarının birbirleriyle entegrasyonu en üst düzeye ulaşır. Ancak yeni etno-unsurlar kazanan Türk dilinin henüz oluşum dönemini tamamlamadığını da belirtmek gerekmektedir. Bu dönem, yerel Türk lehçelerinin oluşumunda en aktif dönem olarak nitelendirilebilir.
- XIII-XVIII. yüzyıllar. Bu dönemde, lehçelerin oluşumunda belirleyici rol oynayan kabile göçleri içsel bir nitelik kazanır. Yani bu dönemde dışarıdan gelen Türk boylarından ziyade, iç karışıklıklar ve doğal afetler sonucu bölge içi göçler dikkat çekmektedir. Yüzyıllardır ortak bir işlev kazanan Türk dili, yerelde de yeni etnik tonlar kazanmaya başlar. Bu dönemi, ağızlar üzerindeki her türlü fonetik olgunun, sözcük birimlerinin ve diğer dil düzeylerine ait göstergelerin sabitlendiği dönem olarak değerlendirmek mümkündür.

4. Ses Değişimlerinin Ağızların ve Lehçelerin Oluşumundaki Rolü, Etnik ve Diğer Nedenler

Lehçe ve ağızın etnolingüistik analizi, alansal özelliklere sahip fonetik olayların bazen dar bir çevrede konuşulan Türkçenin aşamalarını yansıttığını ve sonra genel Türk dili düzeyine geçtiğini, bazen de diğer Türk lehçelerinde meydana gelen ses olaylarını kanıtlamaktadır. Analiz, bu fonetik çeşitliliğin lehçe söz varlığının tüm katmanlarını doğrudan etkilediğini göstermektedir. Çeşitli fonetik varyantlarda sözcük, içsel sözcük yaratımına dâhil olur. Aynı köke sahip kelimeler, farklı lehçelerde ya benzer kelimeler anlamına gelir ya da tamamen zıt anlamlara gelir. Örneğin, yaş, hayat anlamına gelen "çocuk" /dʒodʒuk/ kelimesinin sözlük katmanının daha ileri analizi sırasında tüm Türk dillerinin fonetik düzenliliklerinin dikkate alınması gerektiğini kanıtlamaktadır. Söz konusu kelime, çeşitli fonetik varyantlarda büyük kelimelerin yaratılmasında yer almış, eski Türk dilinin ve ayrıca Oğuz ve Kıpçak gruplarının fonolojik özelliklerini şu veya bu lehçede yansıtmıştır. Diğer ağız katmanlarına ait sözcük birimleri incelendiğinde de benzer sonuçlar elde edilmektedir. Taklit edebildiği sesleri algılamaya ve anlamlandırmaya başlayan kişinin zihninde fonetik dağıtım birimlerinden oluşan bir sistem oluşmaya başlar.

Aynı fonetik sistemin içinde yer alan birimler, kişinin fizyolojik yapısına ve dilin gelişim yasasına (mantıksal-dilsel bir sistem olarak) uygun olarak herhangi bir dilde ve fonemde¹ baskın konuma gelir ve dönüşmeye başlar. Fonem sisteminin oluşumu, eşzamanlı olarak var olanın art zamanlı sisteme geçişi anlamına gelmektedir. Ses sisteminin stabilizasyonu sonucunda dillerin morfolojik yapısı oluşmuştur. Erken insan konuşmasında var olan ve ilkel anlambilim taşıyan ayrı ses kümeleri, kelime oluşturma işlevi kazanır.

Morfolojik yapının oluşumu her dilin sıralı gelişim yasasının (algoritmasının) adım adım takip edilmesiyle gerçekleşir. Bu gelişim yasasının dışında dil dışı hiçbir olgu meydana gelmez. Bir zamanlar aynı fonetik dağılım sistemine dâhil olan birimler, fonetik kanuna göre

¹ Fonem terimi göreceli bir kavramdır ve burada karışıklığı önlemek için kullanılmıştır.

birbirleriyle değiştirilir. İnsan antropolojisinin ulusal karakteri bu fonetik ikameleri belirler. Yani kişinin antropolojik yapısı sesleri ifade etme performansını etkiler. Sesler insanlar tarafından aynı şekilde duyulur; rüzgârın ıslığı, suyun damlaması veya tıslaması ve ayrıca bazı durumlarda kuru, gürlüme, tıkırtı vb., dolayısıyla mantıksal olarak tüm insanlar tarafından söylenen ifadede bir benzetme olması gerekir. Bunu gözlemlemek mümkün değildir. Şu soru ortaya çıkabilir: Neden? İlk insanın ifade etmeye çalıştığı ilkel kavramların az sayıda anlamsal ses kümeleriyle ifade edildiğini kabul edersek (dillerin karşılaştırılması, tarihsel-karşılaştırmalı yöntem bu anlamsal ses kümelerinin tüm diller için aynı olduğunu gösterir), o zaman tüm kelimelerin sesi aynı olmalı ve tüm diller aynı olmalı, aynı morfolojik yapıya sahip olmalıydı. Dillerin yaratılışı döneminin ilk aşamasındaki farklılaşmanın, bizce, insan yapısındaki farklılıktan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Bu nedenle her kabilenin konuşmasında sesler farklı duyulur.

Azərbaycan ağızlarının sözcük katmanını araştırırken ve akraba dillerden alınan verilerle paralellikler kurarken, aynı sözcük biriminin farklı fonetik varyantlarıyla sıklıkla karşılaşılabılır. Bu nedenle, belirli bir Türk lehçesinin ağızlarının kelime dağarcığını incelerken, bu lehçenin doğasında var olan fonolojik özellikleri dikkate almanın çok önemli olduğuna inanıyoruz. Bir lehçenin tek bir sözcük birimini incelerken ve onu diğer lehçelerin ve ilgili dillerin sözcük birimleriyle karşılaştırırken, bu sözcüklerdeki sesbirimlerdeki farklılığın dikkate alınması gerekir.

Bildiğimiz gibi Azərbaycan Türkçesinde ünlülerin ayırt edici özelliklerinden biri de dudakların katılımıdır. Ünlülerin dudaksız karşıtlıkları bu özelliğe göre şu şekilde oluşturulur: a-o, ə-ö, i-ü, ı-u, a-u. Bilindiği gibi dildeki karşıtlıklar tek boyutlu olabileceği gibi çok boyutlu da olabilir. Önerilen bölümün kriteri için N.S. Trubetskoy şöyle ifade etmektedir:

Tek boyutlu bir karşıtlığın üyesi olan iki ses birimi bu nedenle birbiriyle yakından ilişkilidir, çünkü onlar için ortak olan şey, belirli bir sistemin başka hiçbir ses biriminde bulunmaz, dolayısıyla kendilerinde benzersiz oldukları ortaya çıkar. Birbirlerine zıt olduklarında, her birinin doğasında bulunan özellik, onları birleştiren genelden kolaylıkla ayrılır.

...

Nötrleştirilmiş karşıtlığın üyeleri olarak hareket eden iki ses birimi, ilgili konumlarda bile yakından ilişkilidir ve bunların her biri, karşılık gelen arşiv biriminin özel bir çeşidi olarak kabul edilir; gerçekliği, nötrleştirilmiş konumdaki görünümüyle doğrulanır. Tam tersine, bu iki ses biriminin birbiriyle karşıtlığı sürekli olan, yani etkisiz hâle getirilmeyen arka ses birimine ait olduğu çok daha az açıktır” (2009: 94).

Azərbaycan Türkçesi ağızlarında ve diğer Türk lehçeleri ağızlarında ünlülerin labialite yani dudak özellikleri esasına göre birbirine karşılaştırılması yaygın bir işlemdir. Bu temelde ünlülerin karşılaşması ya da başka bir deyişle bazı ünlülerin dil biliminde dudak sesleri kategorisine geçmesine “dudaksıllaşma süreci” denir. Bu olgunun nedenleri hakkında birçok görüş vardır. Bazı durumlarda dudaksıllaşmanın nedeni alt katman olabilir. Bazı durumlarda ise bu durum dil bilimciler tarafından ses sisteminde meydana gelen tarihsel bir süreç olarak açıklanmaktadır. Azərbaycan Türkçesi ile aynı olan ünlü sistemi birçok Türk lehçesinin karakteristik özelliğidir. Bu nedenle dudaksıllaşmanın bir türü olan “o’laşma”² sürecinin incelenmesi bu dillerin fonetik çalışmaları açısından oldukça önemlidir. Çalışma sadece teorik açıdan değil, aynı zamanda yazım alanıyla ilgili konuları incelerken de önemlidir. Kuşkusuz, bir dilde herhangi bir ses olayının ortaya çıkmasında, dil dışı faktörlerin yanı sıra, dilin iç kaynakları nedeniyle meydana gelen tarihsel değişimlerin ve seslerin farklılaşmasıyla ilgili ilerlemelerin de büyük rolü vardır.

M. Yusifov'un belirttiği gibi, Azərbaycan dilinde dudaksıllaşma sürecinde, arka dil açık damak seslerinin arka dil ve ön dil dudak ünlüleri kategorisine geçişi olmasına rağmen, ön dil açık seslerinin de geçişi söz konusudur (1994: 5). Tüm bu süreçler dilin iç kaynaklarıyla ilişkilidir.

² o’laşma: Yuvarlaklaşma. “a” sesinin “o” sesine dönüşmesi.

Azerbaycan Türkçesi ağızlarında aşağıdaki labializasyon (dudaksıllaşma) türleri mevcuttur:

A-O-U. Bu geçiş kelimelerin öncelikle ilk hecelerinde, bazen de sonraki hecelerinde meydana gelir. Azerbaycan edebî dilinde de görülmektedir. Söz gelimi: av (Türkiye Türkçesi), av (Türkmen Türkçesi), ov (Azerbaycan Türkçesi); avuç (Türkiye Türkçesi), avıç (Gagavuz Türkçesi), ovuç (Azerbaycan Türkçesi); savurmak (Türkiye Türkçesi), sovurmag (Azerbaycan Türkçesi); tavuk (Türkiye Türkçesi) – toyug (Azerbaycan Türkçesi).

Dudaksıllaşma süreci Azerbaycan Türkçesinin birçok ağızında oldukça yaygındır. A sesinin o sesine dönüşmesi (a>o) öncelikle dudak ünsüzleriyle ilişkilidir. Labializasyon, dudak ünsüzlerinden önce ya da sonra, bazen de ünsüzler arasında görülür. Dudak ünsüzleri: b, m, v, f. Örneğin: covan, ovam, yovaş, qomiş, hova, boş, şoftali, moşin (Şirəlyev, 2008: 10-16).

Bakü Ağızı incelendiğinde o'laşmanın bu lehçede belirgin bir örnek olduğu sonucuna varılabilir: aton-atan, anon-anan, boba-baba, hova-hava, tova-tava (Şirəlyev, 1957: 10).

Ön dildeki damak seslisinden ön dildeki dudak seslisine geçişin yukarıda bahsedilen ağızda de yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin: növə-neve, dövə-dəvə, nödü-nədir, nöş-niyə vb. (Şirəlyev, 1957: 11). Bakü ağızının verilerini karşılaştıran M. Şirəliyev, o'laşmanın bu tür kelimelerdeki dudak ünsüzlerinin varlığıyla ilişkilendirildiğini de belirtir: boba, boca, popağ, doban, dova, hova, topanca vb. (1957: 11). Ancak bazen dudak ünsüzleri olmadığında da yuvarlaklaşma meydana gelir. Örneğin: xotun, yolov, qotuğ, öclüg. Bu tür sözcüklerde sözcüğün ilk hecesinde a'dan o'ya geçiş, aynı sözcüğün ikinci hecesinde yuvarlak ünlünün bulunmasıyla (yani benzeşmeyle) açıklanır.

İyelik kategorisinde ikinci şahıstaki isimlerin sonunda da a>o değişimi söz konusudur: bobon, anon, aton, xalon vb. Sarı Uygur lehçesinde dudaksıllaşmayı araştıran E. Tenişev şöyle ifade etmiştir: *Ünlülerin dudak özelliği, komşu dudak ünsüzleri olan p, v etkisi altında gelişir* (1976: 22).

Azerbaycan ağızlarını inceledikten sonra, seslerin labializasyonunun güçlü bir etkiye sahip olduğu ağızları ile herhangi bir şekilde orijinal biçimini koruyan ağızlar arasında net bir çizgi çizilebilir. Örneğin:

Tablo 1

Edebî dil	Güney ağızları	Kuzey-doğu ağızları
Ev	əv	Öy
Oxlov	axlo(axlav)	Oxlo
Dovşan	Davşan	Douşan
Tövlə	Tavla	Tö:lə
Qohum	Qahim	qo:um
Dovğa	Davğa	do:ğa
Qovlamaq	Qavalamağ	qo:lamax
Ov	Av	Ov

a>o değişimi Çuvaş Türkçesinde de görülmektedir. Çuvaşçada o sesinin iki kaynağı vardır: 1) Genel Türkçedeki a'dan (tora - tarak; ola - ala (rengarenk); tort - tart; sola - sal); 2) Genel Türkçedeki o'dan (Akhmetyanov, 1978).

a>o değişimi ile ilgili olarak bu ses olayının Azerbaycan Türkçesinde Tat dilinin alt katmanı olduğu yönünde görüş vardır. B. A. Serebrennikov ayrıca Çuvaş, Tatar ve Başkurt lehçelerindeki "a"nın yuvarlaklaşmasının Permiyen alt katmanına geri döndüğünü düşünür (Akhmetyanov, 1978: 18). Bu fikrin Türk dilinin gerçek tarihî gelişimini yansıtmadığını düşünüyoruz. Böyle bir durum olsaydı, her Türk lehçesinde yuvarlaklaşmanın farklı çeşitlerine şahit

olunurdu ki, tam aksine “o’laşma” ve arkasından gelişen “u’laşma”³ tüm Türk lehçelerinde aynı şekilde meydana gelmiştir.

Akhmetyanov, Çuvaş ve Tatar dillerinde o’laşmanın dilsel gerçekliğini araştırırken, Rus dilindeki Kozak, Alaşa, Atluşa vb. kazanımların Kıpçak kökenli olduğunu ifade etmiştir:

Kıpçakça telaffuzun Eski Rusça aktarımındaki o-a'nın değişimine bakılırsa, Çağdaş Tatarcanın o’laşma türü a (o) eski Kıpçak dilinde de yer almaktadır: aba – oba, ayı, yuva, ocak, Oltunopa, Osin – Kıpçak liderlerin isimleri. O-laşma’ya Rus dilindeki Kıpçak alıntılarında da rastlanmaktadır: kozak (козак), korsak (корсак), loşad (лошадь); ortak Türk kelimeleri ile karşılaştırın: kazak, karsak, alaşa veya atluşa (1978: 20).

Dudak senkronizasyonu Özbek dilinde daha belirgindir. S. Atamirzayeva, Özbek dilinin Namagan Ağzı’nı araştırırken, bu ağızdaki ahenk yarasının yalnızca dudak ahenginde kendini gösterdiğini belirtir. Ayrıca yazar, bu ağızdaki açık ve kapalı ünlülerin dudak seslerine dönüşümünün karakteristik olduğunu düşünmektedir. Açık ünlü her zaman 1. ve 2. şahıs eklerinden önce gelir. Eklerden sonra labilizasyon gözlenir: 1. ve 2. *tekil şahsa ait olma eki, akrabalık bağına eklendiğinde, bkz. otom - otam, okom - akam, ukom-ukam, tom - tagam, goynon - kaynanam, vb. Ayrıca -luk\-uk\-um\-unl\-uş\-tur vb. eklerden sonra labilizasyon gözlenir. Örneğin: утли⁴, куралик⁵, куриш⁶, огин⁷ (1974: 21).*

Yazarın verdiği örneklerden de anlaşılacağı üzere bu lehçenin ünlülerinin labializasyonu Azerbaycan dilinin Derbend, Bakü ağızları ile hemen hemen aynıdır. Örneğin:

Namagan	Bakü Ağzı, Derbent Ağzı
Otom, goynonom (goynonon)	aton, anon, qaynanon

1955 yılında Ordubad bölgesinden toplanan dialektoloji malzemeleri sonucunda dudak-sıllaşmanın bu bölgenin bazı ağızlarında da görüldüğü anlaşılmıştır. Elbette, bu ağız için tipik bir durum değildir. Karşılaştırın: ombar, doban, boba, popax, şovlar, holva (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 1962: 32). Aynı süreç Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında da görülmektedir: doşan, oycu, çomuş, boba, boğaz, pilov, boyat, cilov (Korkmaz, 1956: 43,46). Bu örnekleri karşılaştırarak o’laşmanın Azerbaycan ağızlarında etnolinguistik bir analizini yapmak mümkündür. Örneğin, ilk hecede a’dan o’ya geçiş ilk hecedeki birincil o’nun başka bir sese geçişine neden olmuştur. Böylece Özbek dilinde a’dan o’ya geçişten sonra, genel Türkçe o sesinin yerine u sesi geçmiştir. Volga bölgesi ve Ural dillerinde genel Türkçede o sesinin yerini u sesi almıştır (Garipov, 1979: 21). Azerbaycan ağızlarında da aynı dil özelliğini görmek mümkündür. Mesela, Edebî dil-Bakü Ağzı-Quba Ağzı: yavaş-yavaş-yuvaş; ondan-undan;

Örneklere bakalım:

Tablo 2

Edebî dil	Güney ağızları	Kuzey-Doğu ağızları
Lavaş	Lavaş	Luavaş
Savab	Savab	Suvab
Cavab	Cavab	Cuvab
Yavaş	Yavaş	Yuavaş

Çuvaşçada yuvarlak seslerin daralmasının çarpıcı bir tezahürü, yuvarlaklaşmanın ortadan kalkması, bir başka deyişle, o ve i'nin bir a'da ve ö ile e'nin bir e'de toplanmasıdır. Yuvarlaklaşmanın kaybolması Tatarların Mişer Ağzı'nda da görülmektedir. Ancak Çuvaşçada bu süreç çok daha derinlere iner ve fonolojik sisteme de yansır (Akhmetyanov, 1978: 42).

³ u’laşma: Daralma. “a” sesinin önce “o”, sonra “u” sesine dönüşmesi: a>o>u.

⁴ Утли: ulti

⁵ Куралик: kuralik

⁶ Куриш: kurış

⁷ Огин: ogin

Çuvaş Türkçesinin bazı ağızlarında ve Mari'nin kuzeybatı ve dağlık ağızlarında, genel Türkçe o'nun a veya bazen o (ikincil) olarak yansıtıldığı bir dizi kelime korunmuştur: Genel Türkçe-yoldaş; Tatar-Yuldaş; sogan-sugan. Böyle bir ses olayı ancak bu kelimelerin genel Türk ünlü sisteminin korunduğu bir dilden, o ve a'nın artık ilk hecede ayırt edilmediği bir dilden alınmış olması durumunda gerçekleşebilirdi. Mesela, Orta Bulgarca'dan (Akhmetyanov, 1978: 46).

Tatar-Başkurt-Çuvaş vokalizmindeki ünlülerin fonemik kompozisyonunun özelliklerini dikkatle inceleyen Garipov, bu dillerde aşağıdaki ses değişim zincirlerinin olduğu sonucuna varır: 1) a-o; 2) o-u, o-o, o-ü, ü-e. Eski Bulgar dilinden miras kaldıkları varsayılabilir (1979: 207).

Tarihî edebiyattan bildiğimiz Bulgarların (Bulgarların) dili Hazarların diline yakınlaşır. Örneğin el-İstakhri *Bulgarların dilinin Hazarların diline benzediğini* belirtir (Akhmetyanov, 1962: 200).

“Hazarların Tarihi” kitabında M. Artamonov şöyle yazar: *Hazar Hanlarının Doğum Günü Kitabı olarak adlandırılan ve Tuna Bulgaristan'da ve Volga'da bulunan çeşitli yazıtlarda korunan eski Bulgarca kelimeler sayesinde, Bulgarcanın dili, modern Çuvaş diline yakındı ve Batı grubu Türk dillerine aitti* (1962: 100).

Tarihî kaynaklar Hazarlar ve Bulgarların kabile birliklerinin 5- 6. yüzyılların başında modern kuzey Azerbaycan topraklarına nüfuz ettiğini ve Hazar Denizi kıyısındaki konumlarını kanıtlar.

Arap yazarlar, İran'ın Hazarlara karşı mücadelesinin başlangıcını Şah Kavad 1 (486-531), yani 1. Kavad'ın saltanatına atfederler. O dönemde Savirler İran'ın kuzey sınırındaki en güçlü kabileydi. 9. yüzyılın en büyük Arap tarihçisine göre. Balzuri, İbnü'l-Asir'in tekrarladığı gibi, bu Şah döneminde Hazarlar Cürzan (Gürcistan) ve Arran'ı (modern Azerbaycan) ele geçirdiler. Kavad onları biraz geri püskürttü ve Araks ile Şirvan arasındaki bölgeyi işgal ederek Berda şehrini kurdu, ana şehir ve Kabala yani Hazarlar... Ancak Hazarlar, Perslerin kendilerinden aldıkları her şeyi yeniden ele geçirdiler (Akhmetyanov, 1962: 116).

Azerbaycan ağızlarındaki o'laşma olayının yukarıda belirtilen paralelliklerini Kıpçak ve Bulgar dillerinin ardılı olan diğer Türk lehçelerinde ve ağızlarında verileriyle aktararak ve tarihî gerçekleri de dikkate alarak bildiğimiz kadarıyla o'laşma sürecinin, farklı Türk boylarının dillerinin farklılaşması ortaya çıkmadan önce başladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak şunu özellikle vurgulamak gerekir ki, labializasyon ne kadar eski köklere sahip olursa olsun, ünlü kalınlaşması hâlâ ikincil bir süreçtir ve bunun yansımaları da elbette pek çok yerde görülmektedir. Birçok eski kaynakta, modern Türk lehçelerinde ve ayrıca Azerbaycan Türkçesinin birçok ağzında a ünlüsü asıl şeklini korumaktadır. Karşılaştırın: av (Türkiye Türkçesi, Gagauz Türkçesi, Kırım Türkçesi, Tatar Türkçesi, Nahçıvan Ağzı). Ayrıca birincil a sesinin korunmasının Nahçıvan ağzının en önemli fonetik özelliklerinden biri olduğunu da not etmek gerekir. Bu durum öncelikle ünsüz, h ve sonorant seslerden önce meydana gelir: Qavın, davşan, uzunsav, Navrız, avıc, tavla, qahım, davğa, qırqavıl, qanav, qavalamağ, avlağ, qavırma, çavqın, avış, qanav, savırmaq, havuz, pılav, okslav. Karşılaştırın: Türkiye Türkçesi: av, avuç, tavşan, tavuk, kavurma, tavla; ve Türkmence - kavun, bilev.

Kumandaların diyalektiğini araştıran Baskakov şöyle ifade eder: *Geniş a ve e ünlülerine gelince, bunlar kural olarak labializasyona tabi değildir ancak Kumandı dilinin ilk hecesinde a ve e'nin yuvarlak telaffuzuna rastlanır. Bu durum ilk hecedeki geniş o ve ö sesinden sonra edebî dilin etkisinin bir sonucu olarak görülür* (1972: 39).

Tatar Türkçesinin Lineinoe, Turmenka, Kurchenko, Kamenny Yar ağızlarında a ünlüsü, Tatar Türkçesinin orta ağızlarında olduğu gibi, dudak dolgunluğuyla telaffuz edilirken, Narimanovsky bölgesinin Yango-Asker köylerinin ağızlarında a sesi duyulur. Astrahan bölgesi, Mal-yaevka, Bakhtiyarovka, Tsarev, Malye Chapurniki ve Stavropol Bölgesi'nin Tatar ağızlarında, bu ağızları Tatar Türkçesinin Mişer ağzına yaklaştıran saf açık a kullanılır. Daha açık Nogay türü Volgograd bölgesindeki Zenzelinsky'de bulunur (Hayrutdinova 1982: 17).

Oğuz etkisinin en güçlü şekilde hissedildiği lehçe ve ağızlarda asıl şeklin (a) korunmasının doğal olduğunu düşünüyoruz.

Sonuç

Labializasyon alanlarını inceleyerek ve ayrıca Azərbaycan ağızları ve ilgili Türk lehçelerinin etno-dil bilimsel karşılaştırmasını kapsamlı bir şekilde yaparak aşağıdaki sonuçlara varılabilir:

- Labializasyon (dudaksıllaşma), Kıpçak etkisinin en güçlü hissedildiği bölgelerde yaygındır.
- Bu hipotezi, dudaksıllaşmanın eski Kıpçak kaynaklarında görülmesi doğrulamaktadır.
- Tatar ve Çuvaş Türkçelerinde yuvarlaklaşma olayının varlığı ve tarihsel gerçekler, bize labializasyon sürecinin daha erken bir başlangıcından bahsetme fırsatı vermektedir.
- Birincil a'nın korunması, Türk lehçelerinin ve özellikle Azərbaycan Türkçesinin ağızlarında başlı başına bir Oğuz unsurudur.

KAYNAKLAR

- AKHMETYANOV, R. (1978). *Sravnitelnoye issledovaniye Tatarskogo i Çuvaskogo yazıkov*. Moskva. Nauka. Ахметьянов, Р. (1978). *Сравнительное исследование татарского и чувашского языков*. Москва: Наука.
- AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (1962). *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Qrupu Dialekt və Şivələr*. Bakı: AMEA.
- AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (2009). *Azərbaycan Dilinin Dərbənd Dialekti*. Bakı: Elm.
- AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (1999, 2003). *Azərbaycan Dialektoloji Lüğəti*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık Tic, İşi.
- ARSLANOV, L. (1982). *Kharakterniye osobennosti tatarskikh govorov Volgogradskoy, Astrakhanskoy oblastey i Stravropolskogo kraya*. Kazan, Nauka Арсланов, Л. (1982). *Характерные особенности татарских говоров Волгоградской, Астраханской областей и Ставропольского края*. Казань: Наука.
- ARTAMONOV, M. İ.(1962). *İstoriya Khazar*. Leningrad, İzdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitaja. Артамонов, М. И. (1962). *История хазар*. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа.
- ATAMİRZAYEVA, S. (1974). *Eksperimentalno- fonetiçeskoye isledovaniye namaganskogo govora Uzbekskogo yazıka*. Taşkent: Nauka. Атамирзаева, С. (1974). *Экспериментально – фонетическое исследование намаганского говора узбекского языка*. Ташкент: Наука.
- BASKAKOV, A.N. (1972). *Dialekt kumandintsev. (Kumandı-Kiji)*. Moskva: Nauka. Баскаков, А. Н. (1972). *Диалект кумандинцев (Куманды - Киж)*. Москва: Наука.
- BROMLEY, Y. (1987). *Etnososiálníye prosesı: teorıa, istorıya, sovremenost*. Moskva: Nauka. Бромлей, Ю. (1987). *Этносоциальные процессы: теория, история, современность*. Москва: Наука.
- BROMLEY, Y. (1983). *Oçerki teorıi etnosa*. Moskva: Nauka. Бромлей, Ю. (1983). *Очерки теории этноса*. Москва: Наука.
- CAFEROĞLU, A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Altınordu yayınları.
- DƏMİRÇİZADƏ, Ə. (1979). *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*. Bakı: Maarif.
- ERCİLASUN, A.B. (2010). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ.
- ƏZİZOV, E. (1999). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektolgiyası*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.
- FRANS, B. (1933). "Zadaçi antropologičeskogo isledovaniya". *Sovetskaya Etnografiya*, 176-189. Франц, Б. (1933). *Задачи антропологического исследования*. *Советская этнография*, 176-189.

- GARİPOV, T. M. (1979). *Kıpçakskiye yazıki Ural-Povoljya. Opit sinkhroničeskoj i diahroničeskoj kharakteristiki*. Moskva: Nauka. Гарипов, Т. М. (1979). *Кыпчакские языки Урал-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики*. Москва: Наука.
- GÖYALP, Z. (1991). *Türkçülüğün əsasları*. Bakı: Maarif.
- GUMİLYOV, L.N. (1960). *Khunnu*. Moskva: İzdatelstvo vostočnoj literaturı. Гумилев Л.Н. (1960). *Хунну*. Москва: Издательство восточной литературы.
- GUMİLYOV, L. N. (1967). *Drevniye Turki*. Moskva: Nauka. Гумилев, Л. (1967). *Древние тюрки*. Москва: Наука.
- HACIYEV T; Vəliyev K. (1983). *Azərbaycan Dili Tarixi*. Bakı: Maarif.
- HAYRUTDİNOVA, T. (1982). *Mesto govora Zlatoustovskikh Tatar v sisteme tatarskikh dialektov*. Kazan: Nauka. Хайрутдинова, Т. (1982). *Место говора Златоустовских Татар в системе татарских диалектов*. Казань: Наука.
- İSLAMOV, M. (1968). *Azərbaycan Dilinin Nuxa Dialekti*. Bakı: ASSREA.
- KORKMAZ, Z. (1956). *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Ses Bilgisi*. Ankara: TTK Basımevi.
- OKTAY, H. (1966). *Revan Hanlığı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- RADCLIFFE-BROWN, R. (2022). *İlkel Toplumun Yapısı ve İşlevi*. İstanbul: Dorlion Yayınevi .
- RAYSEL, F. (2006). "Geografiya", *Sovremennaya illyustrirovannaya ensiklopediya*. Moskva: Rossman. Ратцель, Ф. (2006). "География", *Современная иллюстрированная энциклопедия*. Москва: Росман.
- RÜSTƏMOV, R. (1961). *Quba Dialekti*. Bakı: ASSREA.
- SADIKOV, K. (1987). *Yazıkovıye ososbennoti "Kutadgu-Bilik"*. Taşkent: Avtoferat na dissertasiyu. Садыков, К. (1987). *Языковые особенности "Кутадгу-билік"*. Ташкент: Автореферат на диссертацию.
- SADOKHİN, A. (2004). *Etnologiya*. Moskva: Nauka. Садохин, А. (2004). *Этнология*. Москва: Наука.
- SAUSSER, F. d. (1990). *Zametki po obşey lingvistike*. Moskva: Progres. Соссюр, Ф. д. (1990). *Заметки по общей лингвистике*. Москва: Прогресс.
- SAUSSER, F.D. (1999). *Kurs obşey lingvistikı*. Yekantirburg: İzdatelstvo Uralskogo Universiteta. Соссюр, Ф. д. (1999). *Курс общей лингвистики*. Екатеринбург: Издательство Уральского Университет.
- SAPİR, E. (1993). "Yazık i sreda", *İzbranniye trudy po yazıkoznaniyu i kultorologii*, 270-284. Сепир, Э. (1993). "Язык и среда", *Избранные труды по языкознанию и культурологии*, 270-284.
- ŞİRƏLİYEV, M. (1957). *Bakı Dialekti*. Bakı: ASSREA
- ŞİRƏLYEV, M. (2008). *Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları*. Bakı: Şərq və Qərb.
- TENİŞEV, R. (1976). *Stroy Sarıg-Uygurskogo yazıka*. Moskva: Nauka. Тенишев, Р. (1976). *Строй Сарыг-Югорского языка*. Москва: Наука.
- TRUBETSKOY, N. (2009). *Osnovi Fonologii*. Moskva: Nauka. Трубецкой, Н. (2009). *Основы Фонологии*. Москва: Наука.
- YUSİFOV, M. (1984). *Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi*. Bakı: Elm.
- YUSİFOV, M. (1994). *Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası I Hisse*. Gence: Elm.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.